

UDK: 929 Ciliga, A.
947»1935–1939«
Izvorni znanstveni rad
Priljeno: 26. II. 1993.

Ante Ciliga, Trocki i državni kapitalizam: teorija, taktika i preispitavanje stavova u razdoblju čistki (1935.–1939.)¹

MICHAEL S. FOX
Sveučilište Yale, SAD

Autor prati djelovanje Ante Cilige, jednog od vodećih hrvatskih komunista u razdoblju između dva svjetska rata, u okviru međunarodne ljevice. Članak izlaže Ciligina teorijska i politička polazišta u vrijeme kada on pripada intelektualnom Trockijevom krugu tridesetih godina koji kritizira Staljinovu vladavinu. Autor zaključuje da je upravo Ciliga među prvima istakao koncept antisovjetizma.

Moskovski su procesi prisilili internacionalnu antistaljinističku ljevicu da preispita svoje temeljne postavke. Stare i krute kategorije kao što su bile kapitalizam i socijalizam više nisu bile jasno određene; ponovno se javila potreba da se odgovori na pitanje gdje je revolucija skrenula s pravoga puta. Mnogi od najotvorenijih antistaljinista koji su tražili nove odgovore bili su ili sljedbenici ili simpatizeri Trockoga. Trockijevo teoretsko »srednje« stajalište – istodobno neprijateljsko prema staljinističkoj birokraciji, ali i obrambeno prema zemlji podruštvljene proizvodnje – više nije bilo održivo za mnoge njegove, prije nepokolebljive, pristaše. Stoga su oni jedan za drugim prestali slijediti Trockoga.² Taj proces preispitivanja stavova unutar Trockijevoga intelektualnoga kruga ili nije detaljno analiziran u diskusijama koje su se do sada bavile Trockijevim stavovima ili je odbacivan, u trockističkoj tradiciji, kao okret udes-

¹ Prvi put objavljeno pod naslovom »Ante Ciliga, Trotsky and State Capitalism: Theory, Tactics and Reevaluation During the Purge Era, 1935–1939« u časopisu *Slavic Review*, sv. 50, br. 1, 1991., Stanford, 127–143. Građa iz Trockijeva Arhiva Harvardskog sveučilišta citirana je uz dopuštenje Houghton Library. S engleskog prevela Dunja Šolović.

² Među njima su bili istaknuti Victor Serge, Max Eastman, James Burnham i Ante Ciliga. 1939. godine čak ni pravovjerni Max Schactman više nije mogao braniti Sovjetski Savez kao radničku državu. Vidi: Isaac Deutscher, *The Prophet Outcast* (London, Oxford University Press, 1963), 435–443, 471–477; o Burnhamu i Eastmanu i njihovim preokretima s krajnje ljevice u krajnju desnicu vidi: John Diggins, *Up From Communism: Conservative Odysseys in American Intellectual History* (New York, Harper and Row, 1975).

no.³ Jedan od najboljih načina za razumijevanje uzroka i konteksta tog intelektualnog preokreta je usmjeravanje pozornosti na ključne pojedince. Slučaj Ante Cilige, vodećega hrvatskoga komunista, koji je održavao bliske veze s Trockim sve do kasnih tridesetih godina, dokazuje mnoštvo razina na kojima se dogodio taj novi rascjep u opozicijskim redovima.

Prvo, Ciliga je bio istaknut među onim disidentnim trockistima koji su razlagali nove teorije o državnom kapitalizmu i novoj sovjetskoj birokratskoj klasi da bi objasnili staljinističku državu. Ciligova teorija o državnom kapitalizmu, najpotpunije izložena u njegovim sjećanjima *Au pays du grand mensonge* iz 1938. godine ali i u drugim djelima napisanima između 1938. i 1939. godine, uzrokovala je bijes u trockističkim krugovima jer je zorno opisivala sovjetsku birokraciju kao novu izrabljivačku klasu. Nadalje, Ciliga je gorljivo sudjelovao u pokušaju tumačenja staljinističke proturevolucije, što je inače bilo karakteristično za razdoblje čistki, kroz povijesno traženje boljševičkih iskonskih grijeha. Ciligova diskusija o razvoju sovjetske povijesti (uključujući njegovo sudjelovanje u žestokoj internacionalnoj polemici o kronstadtskoj pobuni iz 1937./38. godine između Trockoga i njegovih kritičara) može osvijetliti neke od postavki tih novih teorija o sovjetskom sistemu. Napokon, Ciligova su osobna i taktička neslaganja s Trockim imala široki utjecaj. Ciligova suradnja s Trockim iz 1935. i 1936. godine, kao i prekid koji se produbljivao s vremenom, snažno su djelovali na Ciligova politička stajališta u ovom razdoblju. Te tri razine Ciligova razvoja između 1935. i 1939. godine – teoretska, povijesna i osobna – temelj su za razumijevanje procesa preispitivanja stavova u vrijeme moskovskih procesa kao dijela jedne cjeline.

Ciligova teorija o državnom kapitalizmu označava važan trenutak u antistaljinističkom intelektualnom sukobu sa staljinističkim društvom jer je pridonijela teoretskoj podlozi u protivljenju Trockijevim pravovjernim stavovima.⁴ Ideja o novoj sovjetskoj birokraciji kao vladajućoj klasi utjecala je na niz djela počevši od Jamesa Burnhama i njegova *Managerial Revolution* do Dilasove *Nove klase*.⁵ Štoviše, socijalisti i antistaljinisti četrdesetih i pedesetih godina prigrlili su ideju da je Sovjetski Savez novi tip nesocijalističkog društva, što je bilo suprotno shvaćanju trockista iz tridesetih godina.⁶ Ipak nosioci tih novih

³ Dosada je najpotpuniji opis pokreta koji se udaljio od Trockoga dao Deutscher u *The Prophet Outcast* iako se sama studija nije ozbiljno bavila onima koji su propitivali Trockoga vidi npr. str. 435-436.

⁴ Ilustrativan se opis ranih predstavnika teorije o državnom kapitalizmu nalazi u članku Daniela Bella »*The Post-Industrial Society: The Evolution of an Idea*« (Survey 17, proljeće 1971, 102-147), ali Bell je tek našeo »Bruno R.-ovu« teoriju iz 1939. godine o svjetskoj birokratskoj klasi, i samo spominje Ciligu i ostale kao prethodnike (str. 142). Ciligu se skoro ne spominje u historiografiji. Vidi: Deutscher, *The Prophet Outcast* na str. 327, 436-437; Baruch Knei-Paz: »*The Social and Political Thought of Leon Trotsky*« (Oxford, Oxford University Press, 1978), 420, f. 138, 556, f.203; Pierre Broue »*Trotsky*«, Paris, Fayard, 1988), 703, 708, 816. Od posebnog interesa su intervjui s Ciligom pod naslovom »Dvadeseto stoljeće u životu Ante Cilige« objavljeni u *Startu* od 22. srpnja, 5. i 19. kolovoza 1989., posebno str. 535-537.

⁵ Vidi knjigu koja se odnosi na ovu diskusiju: Michael M. Lustig, *Trotsky and Dilas: Critics of Communist Bureaucracy*, (New York, Greenwood, 1989).

⁶ Bell, »*Post-Industrial Society*«, str. 143.

ideja u tridesetim godinama, uključujući i Ciligu, nisu stvorili kompleksne teorije. Ciligov pojam državnoga kapitalizma razvio se, puno više nego ostale teorije, pod utjecajem iskustva i suvremenih događaja. Potkrijepljena petipol-godišnjom robijom u staljinističkim zatvorima za političke neistomišljenike, Ciligova je ideja sazrela u trenutku bolne političke nemoći s kojom su se sučeljavali antistaljinistički revolucionari u Francuskoj nakon 1935. godine. Važnost Ciligovih ideja nije u njihovoj teoretskoj nepogrešivosti, nego u tome što daju uvid u preispitivanje stavova antistaljinističke fronte.

Iako je bio ožigosan u Moskvi, Trocki je sam sebi odavao priznanje da je još uvijek zadržao objektivnost u promatranju daljnjih mogućnosti socijalističkog razvoja Sovjetskog Saveza. Ciligov primjer pokazuje kako su se oni koji su imali drugačije političke prošlosti i simpatije bunili protiv Trockijevog intelektualnog puta. Dok je Trocki naizgled dvosmisleno nazivao Sovjetski Savez »kontradiktornim društvom na pola puta između kapitalizma i socijalizma«, Ciliga i drugi su strastveno propovijedali da je radnička država postala nešto sasvim drugo.⁷ Taj novi stav koji je proizašao iz takvog načina razmišljanja može se shvatiti ili kao bolno odbacivanje prijašnjih dogmi ili, prema izboru, kao početak sve jalovijih tumačenja o državnom kapitalizmu međusobno sve udaljenijih i disonantnijih trockista iz kasnijeg perioda. No, to nije bilo sve. Naime, oni koji su kao Ciliga kritizirali Sovjetski Savez tridesetih godina s »ultralijeve« pozicije isprepletene s revolucionarnim sindikalizmom zapravo su se manje kretali u određenom političkom smjeru, a više su tražili, kao i ostali u tom periodu, transformaciju temeljnih pogleda na Sovjetski Savez. Tako je Ciliga bio manje vezan uz kasnije teoretičare državnog kapitalizma, a više uz oporbene kritičare sovjetskog sistema koji su utjecali na njega za vrijeme njegova devetogodišnjeg boravka u Sovjetskom Savezu. Stoga se na Ciligu može gledati kao na presudnu vezu između starijih tradicija u revolucionarnom pokretu koje su urodile argumentacijom o novoj klasi s razdobljem čistki koji je na Zapadu donio preispitivanje stavova, a u čemu je sudjelovao i sam Ciliga.

Ante (Anton) Ciliga je rođen u Istri 1898. godine koja je Rapalskim ugovorom 1920. godine pripala Italiji. U razdoblju od 1905. do 1914. godine je pohađao školu u Mostaru gdje mu je ujak bio apotekar.⁸ Kao student se priključio Socijal-demokratskoj partiji Hrvatske i Slavonije 1918. godine. 1920. godine je stupio u Komunističku partiju Jugoslavije i ubrzo postao vrlo aktivan u praktičnom partijskom radu. 1921. godine je vodio seljački ustanak u Poreštini. Nakon što je ustanak bio ugušen, Ciliga je bio prisiljen napustiti Italiju. Između 1919. i 1921. godine agitirao je u Jugoslaviji, Sovjetskoj Mađarskoj i Čehoslovačkoj, a od 1922. do 1926. godine radio je u organima KPJ u Pragu, Beču i Zagrebu, ali je također stekao i doktorat iz povijesti. Kao sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Hrvatsku, a od travnja 1925. godine i kao član Politburoa, Ciliga je bio istaknuti zastupnik partijske lijevog krila.

⁷ Leon Trotsky: »The Revolution Betrayed« (New York, Pathfinder, 1972), str. 255.

⁸ Ante Ciliga, Sam kroz Europu u ratu, 1939.–1945. (Rim, Na pragu sutrašnjice, 1978), str. 120.

U prvoj polovici dvadesetih godina, KPJ se razbila na desnu i lijevu frakciju. Ukratko, lijeva se zauzimala za ilegalnu lenjinističku partijsku organizaciju, a od 1922. godine i za federalistički program koji bi pomagao nacionalne pokrete izvan Srbije; dok je desnica bila sklonija legalnoj partiji i nefederalističkom, unitarnom političkom sistemu. Ciliga je bio žestoki protivnik srbijanske hegemonije i zagovarao je krajnji federalizam, čak je predlagao i stvaranje posebnih pokrajinskih vojski. Podržavao je ne-srpske nacionalne pokrete kao važne činioce u borbi za nacionalnu ravnopravnost i pozivao je KPJ da pregovara s Hrvatskom seljačkom strankom, dominantnom strankom hrvatske nacionalne opozicije.⁹ Nakon izbora u Politbiro KPJ, Ciliga je protjeran iz Jugoslavije; u svibnju 1926. postao je predstavnik partije u Kominterninom Sekretarijatu za Balkan. Kasnije, kada je lijeva sekcija KPJ bila zabranjena, Ciliga se pridružio sovjetskoj Komunističkoj partiji iz koje je isključen 1929. godine kao trockist. Kada se 1926. godine pripremao za polazak u Sovjetski Savez, Ciliga je već bio iskusan organizator i polemičar. 1. listopada 1926. godine, uzbuđen i pun očekivanja, Ciliga je krenuo u Moskvu.¹⁰

U svojem autobiografskom djelu *Au pays du grand mensonge* Ciliga je živopisno opisao svoj rastući osjećaj razočaranja i zaprepaštenja otkrivajući prilike u zemlji pobjedničkog socijalizma. Radnici su bili lišeni svojih prava, ne-boljševički revolucionari su bili proganjani, komunisti iz drugih zemalja su bili pijuni, a vladajući funkcionari su već bili u potpunosti prihvatili buržujске navike.¹¹ U to vrijeme, kolonija od otprilike 120 jugoslavenskih komunista obavljala je u Sovjetskom Savezu partijski rad; mnogi su radili na Komunističkom Sveučilištu za nacionalne manjine Zapada, gdje je i Ciliga predavao povijest KPJ i jugoslavenskih naroda. Ljeвица jugoslavenskih komunista, piše Ciliga, sve je više povezivala borbu između lijevice i desnice u KPJ, Kominterni i sovjetskoj partiji. U razdoblju do početka 1929. godine formirana je trockistička grupa u redovima jugoslavenskih komunista koja se suprotstavljala politici Kominterne.¹² Sam Ciliga se sve više približavao lijevoj opoziciji, i u ljeto 1928. i sam je započeo opozicijsko djelovanje. Ciliga se smatrao gorljivim internacionalistom i identificirao se s industrijskim proleterijatom pa je logično nagninjao prema trockističkim pozicijama.

Ciliga je postao vođa Trockijevih pristaša unutar lijevice jugoslavenskih komunista te je ubrzo doživio prve okuse službenog žigosanja. U veljači 1928.

⁹ O frakcijskim borbama unutar KPJ u ovom periodu i o Ciligovom stajalištu vidi Ivo Banac: »*Sa Staljinom protiv Tita*«,; Dušan Lukač, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918.–1941.* (Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1972), str. 139, 163, 171–172, 182, 185, 186–187, 215, 224.

¹⁰ Ciliga, *The Russian Enigma* (London, Labour Book Service, 1940), 1–12. Ovo je engleski prijevod originala iz 1938. godine *Au pays du grand mensonge*.

¹¹ Ciliga, *The Russian Enigma*, str. 14, 48.

¹² Nedavno je Ciliga rekao o toj grupi: »Dobivali smo njihove materijale, ali nismo bili trockistička skupina. Trockisti ne, ali jugoslavenska opozicija da.« u: »Dvadeseto stoljeće u životu Ante Cilige«, *Start* br. 535, 22. srpnja 1989., str. 74. Povijesni materijal ne podržava sasvim ovu tvrdnju, a i u svojim memoarima Ciliga dosljedno govori o svojoj grupi kao o trockističkoj grupi. Vidi: *The Russian Enigma*, str. 54–55.

oko četrdesetak jugoslavenskih komunista je bilo opomenuto, dvadeset ih je bilo poslato u egzil premda su smjeli zadržati svoje partijske knjižice, a trojica, među kojima i Ciliga, su bili suspendirani iz partije na godinu dana.¹³ Ciliga je bio izazvan na akciju. Zajedno s trojicom bliskih drugova, Mustafom Dedićem, Stankom Dragićem i Stefanom Heberlingom, i još dvojicom mladih ruskih opozicionara formirao je središnju organizaciju koja je izrađivala pamflete, agitirala u tvornicama i među jugoslavenskim komunistima te održavala vezu s Trockijevom moskovskom organizacijom.¹⁴ U listopadu 1929. godine Ciliga se preselio u Lenjingrad gdje je predavao na lenjingradskoj Komunističkoj Akademiji i živio u partijskoj zgradi. U svibnju 1930. policijski agent je izdao Ciligovu grupu kada je započela vršiti propagandu za tvorničke štrajkove. 21. svibnja 1930. Ciliga i njegovi drugovi bili su uhićeni, i time je započela Ciligova petipogodišnja odiseja po zatvorima, sukoba s tajnom policijom i ideoloških rasprava. Tri godine je proveo u političkoj »izolaciji« u Verhne-UralSKU, a ostalo vrijeme uglavnom u egzilu u Krasnojarsku. Budući da je Ciliga bio rodom iz Istre koja je tada pripadala Italiji, Ciliga je nadvladao skrupule i uzeo putovnicu fašističke Italije. Nakon nekoliko štrajkova glađu i pokušaja samoubojstva, GPU je oslobodio Ciligu. 3. prosinca 1935. godine Ciliga je prešao poljsku granicu. Bio je jedan od rijetkih Trockijevih pristaša koji je uspio spasiti život.¹⁵

Teško je provjeriti Ciligov razvojni put u zatvorima budući da raspolazemo samo njegovim videnjima tog razdoblja. Sasvim je jasno da je ovaj period bio presudan u njegovom životu. Nakon što je četiri godine bio trockist, Ciliga je prihvatio ultralijevu poziciju koja je bila djelomično odmaknuta od Trockijevih stajališta. U to vrijeme je Ciliga vjerovao da se radi o prijelaznom razdoblju, ali se pokazalo da je taj odmak imao trajne posljedice. U verhne-uralskoj »političkoj izolaciji« bjesnila je žestoka polemika među organiziranim grupama anti-Staljinista različitih uvjerenja. Po Ciligovim vlastitim prosudbama, u Verhne-UralSKU nalazilo se 120 trockista, 16 do 17 Demokratskih Centralista (Decista), desetak menjševika, gruzijskih eserovaca i anarhista, nekoliko lijevih eserovaca, desnih eserovaca, armenijskih socijalista, pripadnika Mjasnikove Radničke grupe i cionista. Svi su izdavali novine pisane rukom, potpisivali teoretske članke i držali organizirane debate; politički zatvor bio je »najslobodnije mjesto u Rusiji«.¹⁶ Trockisti, podijeljeni uglavnom po stupnju neprija-

¹³ Ciliga: »V borbe za«, neobjavljena Trockijeva opozicijska okružnica (1936.), Trotsky Archive.

¹⁴ Ciliga, *The Russian Enigma*, str. 56.

¹⁵ Ciliga: »V borbe za vježd«, »Staljinske represije v SSSR«, u: »B« 47 (siječanj 1936), str. 1-4; *The Russian Enigma*, str. 135, 300-302; Ciliga, *Sibirie: Terre de l'exil et de l'industrialisation* (Paris, Plon, 1950), str. 296-297. Ovo djelo je drugi dio Ciligovih memoara, napisano između 1938. i 1941. godine; prevedeno na engleski i objavljeno u *The Russian Enigma* (London, Ink Links, 1979). Ostali Trockijevi pristaše koji su uspjeli izbjeći Staljinove zatvore su Victor Serge, rusko-belgijski komunist pušten 1936. godine pod pritiskom istaknutih francuskih intelektualaca, i armenski radnik A. A. Davtian (pseudonim Tarov) koji je pobjegao iz Sovjetskog Saveza 1934. godine i dopisivao se s Trockim 1935. godine. Vidi: Broue, *Trotsky*, str. 816, 1048.

¹⁶ Ciliga, *The Russian Enigma*, str. 209-214; Ciliga, *Po sovjetskim izolatoram u: Socijalistički vestnik* 11 (12. lipnja 1937.), str. 4-8.

teljstva prema ekonomskom sistemu kojeg je Staljin stvarao, bili su organizirani na lijevu i desnu grupu. Ciliga je pripadao lijevoj grupi.

Mnogo kasnije Ciliga je konsistentno tvrdio da je napustio trockističku organizaciju pred kraj 1932. godine. Ova tvrdnja je potvrđena njegovom korespondencijom s Trockim te opisom samoga sebe kao ultralijevo u članku za Trockijev »Bulletin' oppozitsii« 1936. godine.¹⁷ Međutim, u kasnijim sjećanjima Ciliga je uvijek pokušavao uveličati svoje razlike prema Trockome i datirati ih u 1932. godinu. Vjerojatno je neka kasnija neslaganja projicirao ranije u prošlost. Naime, nakon što je napustio Sovjetski Savez, Ciliga je odmah stupio u vezu s Trockim, preuzeo naloge i predložio da ga posjeti u Norveškoj; također je počeo izdavati planiranu seriju članaka u Trockijevim časopisima i činilo se da je bio spreman u potpunosti surađivati.¹⁸ Tek nakon što je prekinuo s Trockim u proljeće 1936. godine i još se više distancirao od Trockoga, Ciliga je započeo prikazivati događaje iz 1932. kao posljedicu dubokih ideoloških razlika.

Ciligova zatvorska iskustva navela su ga da optuži Sovjetski Savez kao novi oblik represije. Tokom šest mjeseci 1932. godine su lijevi trockisti u Verhne-Uralsku raspravljali o tome je li Sovjetski Savez i dalje ostao radnička država. Ciliga je smatrao da je njegovo socijalno-ekonomsko uređenje neprijateljsko prema proleterijatu i pitao se je li se ekonomska podloga Oktobarske revolucije još zadržala. U ljeto 1932., nakon dugog perioda u kojem nisu primili ni riječ od Trockoga, zatvorenici su potajno dobili Trockijevo djelo iz 1931. godine *Problemi razvoja Sovjetskog Saveza*. Na samom početku ovog djela je Sovjetski Savez jasno definiran kao »radnička država«, a osuđena su »dvoumljenja sitnoburžujskih ultraljevičara« koji nisu branili takvo stajalište; čime je ovaj članak ojačao desne trockiste u zatvoru. Lijevi trockisti su bili preneraženi. Ciliga je zajedno s još desetak »negatora« koji su smatrali da je malo od socijalizma ostalo u Sovjetskom Savezu, napustio zatvorsku trockističku organizaciju.¹⁹

Ciliga se tada počeo približavati demokratskim centralistima (decistima) – koji su već tada promijenili svoj stav o prihvatanju jednopartijske države – i sljedbenicima Gavrila Mjasnikova u »Radničkoj Grupi« koji je tvrdio da su najgora obilježja kapitalizma zadržana u Sovjetskom Savezu i koji su propagirali radničku kontrolu proizvodnje i višepartijsku radničku demokraciju.²⁰ Tako su decisti, menjševici, Mjasnikovci i barem jedan Trockijev pristaša zagovarali ideje o novoj klasi i teorije o državnom kapitalizmu. Javljao se niz novih ideja. 1930. i 1931. godine je Vladimir Densov, bivši harkovski ekonomist koji je radio u ukrajinskom Gosplanu, branio svoju teoriju o državnom kapitalizmu 1930. i 1931. godine u *Leninist Bolshevik*, novinama lijevih trockista koje je među ostalima i Ciliga uređivao. Mladi decist, Vladimir Smirnov, je tvrdio da je birokracija trijumfirala širom svijeta i da je komunizam samo oblik radikalnog

¹⁷ Trockijevo pismo Ciligi od 10. siječnja 1936. u: Trotsky Archive; Ciliga, *Staljinskie represii*.

¹⁸ Trockijevo pismo Ciligi od 24. prosinca 1935., Ciligovo pismo Trockome od 13. siječnja 1936., Trockijevo pismo Ciligi od 10. siječnja 1936. u: Trotsky Archive.

¹⁹ Trocki, *Problems of the Development of the USSR* u: *Writings of Leon Trotsky, 1930–1931* u 14 svezaka (New York, Pathfinder, 1973), str. 204; Ciliga, *The Russian Enigma*, str. 263, 271–272. O ovim diskusijama i političkom životu u verhne-uralskom zatvoru vidi: Broue, *Les trotskystes en Union soviétique, 1929–1938* u: Cahiers Leon Trotsky, no.6 (1980), str. 38–40.

fašizma. Bio je izbačen iz redova decista u izolaciju zbog svojih problema. Pod okriljem decista Ciliga je stavio u pitanje je li državno vlasništvo nad proizvodnjom ikada bilo progresivno ukoliko je to značilo vlasništvo birokracije i čak je postavio heretičko pitanje o Lenjinovoj sukrivnji u uspjehu birokracije.²¹ U redovima poražene opozicije je anti-Staljinizam sam često izgladivao političke razlike. Iako je bio spreman surađivati s Trockim u vrijeme kada se kretao prema Francuskoj u prosincu 1935. godine, Ciliga je dolazio iz intelektualne sredine koja je pošla mnogo dalje u osuđivanju početaka i naravi birokracije nego sam Trocki. Time je podloga za sukob već bila stvorena.

Putujući prema Pragu preko Varšave, Ciliga je odmah kontaktirao Trockoga koji je tada bio u Norveškoj i čini se da je predložio sakupljanje anti-staljinističkih snaga i započeo kampanju za progonjene opozicionare u Sovjetskom Savezu. Trocki je odgovorio nizom uputa i naloga: Uspostavi odbor, sastavi listu »naših prijatelja« na tri jezika i pripremi memorandum. »Memorandum mora biti napisan u smirenom, ali odlučnom tonu. Mi (sastavljači memoranduma) nismo neprijatelji Sovjetskog Saveza. ...«²² U drugom pismu je Trocki iznio cilj kampanje: Ciliga mora tražiti nove saveznike i »polu-saveznike«, posebno među radnicima i zahtijevati objašnjenja od Moskve.²³

Trocki je, sa svojom uobičajenom oštroumnosću, odmah uočio eventualnu točku razmimoilaženja između sebe i Cilige: prikrivenu osudu Sovjetskog Saveza. Stoga je taktički ponudio Ciligi »osobni savjet«:

»Nemoj se angažirati javno o ovom pitanju (o Sovjetskom Savezu) budući da ćeš imati istaknutu ulogu u ovoj kampanji i budući da (ovo je u potpunosti moje osobno mišljenje) si tek nedavno pobjegao od represivne staljinističke birokracije, moraš težiti više 'socijalističkom' (objektivnom) i manje 'moralističkom' (subjektivnom) vrednovanju kontradiktornog režima u Sovjetskom Savezu.«²⁴

Trocki je shvatio da je potreba za kompletnim odbacivanjem Sovjetskog Saveza bio rezultat Ciligovih iskustava u Staljinovim logorima; ali sa svojom podrškom Trocki se nadao da će otkloniti međusobne razlike i privući Ciligu. Trocki je uvjeravao Ciligu: »Što se nas tiče, bit ćemo vrlo strpljivi (to ti u svakom slučaju obećajem) s tvojim neovisnim traganjima i različitim pravcima. S naše strane naći ćeš punu spremnost za prijateljsku suradnju.«²⁵

Pokušaj da se osnuje odbor u Pragu koji bi pomagao progonjenim oporbenjacima nije imao mnogo uspjeha.²⁶ Ciliga je također kontaktirao prijatelje u

²⁰ Vidi članak Paula Avrigha, »Bolshevik Opposition to Lenin: G. T. Miasnikov and the Workers' Group« u: *Russian Review* 43 (siječanj 1984), str. 1–29.

²¹ Ciliga, »A Talk with Lenin in Stalin's Prison« u: *Politics* 3 (kolovoz 1946), str. 235–237. (Ovaj članak je potpuna verzija skraćenog poglavlja »Lenin, Too« u *The Russian Enigma*.)

²² Ciligovo originalno pismo Trockome nije sačuvano, ali Trockijev odgovor je sačuvan; Trockijevo pismo Ciligi od 24. prosinca 1935.

²³ Trockijevo pismo Ciligi od 10. siječnja 1936.; Trockijevo pismo Ciligi od 24. prosinca 1935.

²⁴ Trockijevo pismo Ciligi od 24. prosinca 1935.

²⁵ Trockijevo pismo Ciligi od 10. siječnja 1936.

²⁶ Ciligovo pismo Trockome od 17. siječnja 1936. u: *Trotsky Archive*.

Jugoslaviji da bi potaknuo pomoć u širenju vijesti o zatvaranjima jugoslaven-skih drugova i drugih progonjenih u Sovjetskom Savezu.²⁷ Kao što je Trocki kasnije rekao Victoru Sergeu većina ovih pokušaja za oslobađanje nije dala »nikakav rezultat«. ²⁸ Međutim, čini se da je ovaj neuspjeh uvjerio Ciligu u po-stojanje potrebe za ujedinjenjem različitih lijevo orijentiranih grupa pod anti-staljinističkim stijegom. Iz Praga, piše Ciliga, »na vlastitu odgovornost sam poduzeo pregovore s ruskim socijalistima o izbjegličkim problemima«. ²⁹ Pitanje taktike koju bi trebala opozicija voditi je dovelo do Ciligovog prvog većeg sukoba s Trockim.

Trocki je prvi postavio pitanje o menjševcima u vezi s kampanjom za po-moć progonjenim revolucionarima. »Vrlo je ozbiljno pitanje:«, pisao je, »kako postupati s menjševcima? ...« Trocki je upozorio da bi u početnim fazama »agitacije« sudjelovanje menjševika bilo opasno. Međutim, u kasnijim pismima Trocki je promijenio svoje mišljenje. Svaki pokušaj uključivanja »bespomoćnih emigrantskih grupa s diskreditiranom prošlošću i bez ikakve budućnosti« bi kompromitiralo Ciligov napor. »Savez s menjševcima bi bio kombinacija oport-unizma i Don Quixote-izma.«³⁰

Nakon što se iz Praga preselio u Pariz, Ciliga je odlučio da što je moguće više proširi svoje iskustvo iz prve ruke o represiji u Sovjetskom Savezu. Svoje prvo izvješće »Stalinskie repressii v SSSR« je objavio u siječnju 1936. u *Bulleten oppositsii* s najavom o nizu daljnjih članaka o istoj temi. Također je poslao okružnicu trockistima u kojoj je izvješćivao o iskustvima jugoslavenske grupe.³¹ U veljači je objavio slično izvješće u časopisu revolucionarnih sindikalista *La Revolution proletarienne* čime je započeo dugogodišnju povezanost s neovisnim radikalima i sindikalistima koji su bili vezani uz spomenuti časopis.³² U travnju ili svibnju 1936. godine Ciliga je odlučio objaviti još jedan članak o sovjetskim zatvorima u menjševičkom organu *Sotsialisticheskii vestnik* i ubrzo otkrio da je prešao granicu koja se smatrala prihvatljivom za Trockijevog simpatizera. Oko ovog članka planuo je sukob između Cilige, Trockoga i Lava Sjedova, Trockijevog sina i bliskog suradnika koji je uređivao *Bulleten* u Parizu. Sasvim neočekivano, rasprava se razvukla do proljeća 1937. i uskoro se proširila na temeljna pitanja o taktici anti-staljinističkog boljševizma.

Početne okolnosti ove svade bile su banalne. Ciliga je opetovano tvrdio da se Sjedov složio s objavljivanjem Ciligovog članka u menjševičkom časopisu. Sjedov je to poricao i tvrdio da je Ciliga pristao da ostavi taj članak po strani

²⁷ Ciligovo pismo Milanu Čurčinu od 11. veljače 1936. u: Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb, Zbirka rukopisa, Uredništvo *Nove Evrope* R7446. Zahvalan sam Ivu Bancu za ovaj podatak.

²⁸ Trockijevo pismo Sergeu od 30. srpnja 1936. u: Trotskii-Sedov papers u: Boris I. Nicolaevsky Collection, Hoover Institution Archives, Stanford, California. (Dalje kao Trotskii-Sedov papers.)

²⁹ Ciligovo pismo Trockome od 17. siječnja 1936.

³⁰ Trockijevo pismo Ciligi od 24. prosinca 1935.; Trockijevo pismo Ciligi od 10. siječ-nja 1936.

³¹ Ciliga, »V borbe za vježd«.

³² Ciliga, »La repression en U.R.S.S.« u: *La Revolution proletarienne*, 25. veljače 1936.

dok ne završi seriju članaka za Trockijev časopis. Otrprve je Sjedov izdao ultimatum u kojem je zahtijevao da Ciliga povuče svoj članak iz menjševičkog časopisa; Trocki, koji je tada bio interniran u Norveškoj i kojemu je bilo zabranjeno da piše na ruskom, poslao je pismo Ciligi na njemačkom upozoravajući ga da »mora izabrati između naše internacionalne organizacije i menjševika«. ³³ Ciliga, ponovivši očitu činjenicu da je politički mnogo bliži Trockome nego menjševicima, ipak je principijelno odbio da uzmakne.

Stvari su postale ozbiljnije kada je u srpanjsko-kolovoškom broju *Biulleten* objavljena kratka vijest »O članku druga Cilige« koja je ustvari protjerala Ciligu iz Trockijeva kruga:

»U svojem članku u 'Bulletinu' br. 49, drug Ciliga je ukratko iznio svoje viđenje Sovjetskog Saveza kao viđenje s 'ultra-lijevog' stajališta. Istovremeno, on smatra mogućom suradnju s menjševicima. Povijest revolucionarnog pokreta je puna primjera ultra-ljevičara koji su se približili oportunizmu ... s drugog kraja spektra. Ne treba ni spominjati da naš 'Bulletin' ne može imati nijednog zajedničkog političkog suradnika s menjševičkim publikacijama.« ³³

Ovo neslaganje je izgledalo u početku kao još jedna sitna prepirka kojima je obilovala Trockijeva organizacija u godinama egzila, ali kao i u nekim sličnim raspravama, iza prepirki krile su se duboke razlike u temeljnim pitanjima organizacije. Ciliga je 14. svibnja napisao dugo i oštro iako ponešto nejasno pismo Trockome u kojem je citirao mladog Trockoga i izjasnio se za ujedinjen front anti-staljinističkih oporbenjaka, socijalista i anarhista. Inzistirao je da njegov članak predstavlja udarac protiv GPU-ove taktike divide et impera:

»Naravno, moj članak može biti tek mali udarac. A strahovit udarac za Staljina i Kominternu bi bio zajednički ustanak (vystuplenie) ruskih komunista-opozicionara, socijalista i anarhista – ti i menjševici ispred europskog proletarijata protiv staljinističke represije. ... A, nasuprot tome, tvoj istup (vystuplenie) protiv čak i tako slabog izazova staljinistima kao što je moj članak pruža Staljinu ... neprocjenjivu pobjedu.« ³⁴

Ciliga namjerno nije spomenuo zašto je baš Trocki bio čvrsto protiv suradnje s menjševicima – naime Trocki je dugo bio optuživan kao menjševički kontrarevolucionar od strane svojih ruskih protivnika – nego je umjesto toga ukorio Trockoga što postupa prema menjševicima i eserovcima drugačije nego prema ne-ruskim grupama. Izlažući beznadnu međunarodnu situaciju, Ciliga je navijestio da je sazeo trenutak za zajedničku akciju čak i između onih anti-Staljinista koji su se bitno razlikovali u svojim stajalištima. Zaključio je u pomirljivom tonu žaleći nesporazum i uvjeravajući Trockoga da želi s njim suradivati: »Štovani Lave Davidoviču! Moje iskreno štovanje prema tebi nije se smanjilo.« ³⁵

Dok je rasprava o menjševicima i dalje trajala – Sjedov i Ciliga su se međusobno optuživali do prosinca 1936. godine – Ciliga se počeo pitati jesu li sektaški trockisti značajno drugačiji od staljinističkih birokrata. Na to je po-

³³ »Po povodu statej tov. Ciliga« u: *Biulleten opozicij* 51 (srpanj–kolovoz 1936), str. 16.

³⁴ Ciligovo pismo Trockome od 14. svibnja 1936. u: Trotsky Archive.

³⁵ Isto.

kušao odgovoriti u *Biulleten-u*, ali u slijedeća dva dvomjesečnika njegovo pismo nije bilo objavljeno.³⁶ Stoga je u travnju 1937. godine konačno odlučio da objavi svoj odgovor u *Sotsialističeskii vestnik-u*. Ovaj put je javno pozvao na ujedinjeni anti-staljinistički front predlažući zajednički »manifest međunarodnom i ruskom proleterijatu«. Optužio je Trockoga da je prekršio »elementarne zahtjeve drugarske lojalnosti« i implicitno ga povezoao sa Staljinistima: »Nadam se da će uskoro urednici 'Biulleten'-a ... prestati s praksom sovjetske birokratske 'demokracije', t.j. govoriti i pisati što god žele o onima koji razmišljaju drugačije, a da im ne pruže priliku da odgovore...«.³⁷

Ciligov sukob s Trockim, uključujući osobne optužbe kao i raspravu o konkretnim političkim pitanjima, bio je tipičan za mnoge razlaze s Trockim u doba čistki. Na primjer, Victor Serge je imao drugačiji stav u vezi podrške španjolskoj Partido Obrero de Unification Marxista nego Trocki. Ono što je Serge nazivao Trockijevim sektaštvom je ustvari postavljalo pitanje koje je išlo dalje od same polemike: Nije li i Trocki bio skrojen od istog materijala kao i sami Staljinisti? Sada je Ciliga bio spreman da proširi svoja razilaženja s Trockim u potkrijepljenu teoriju i kritiku. »Trocki i njegovi pristaše«, pisao je, »su preusko povezani s birokratskim režimom SSSR-a, a da bi bili sposobni voditi bitku protiv toga režima do kraja.« Premda je zadržao srdačne osobne odnose s Trockim, Ciliga je sačuvao svoje najoštrije polemičke oštrice da napadne temeljne sličnosti između Trockoga i sovjetske birokracije. »Trocki, napokon, nije ništa drugo nego teoretičar režima kojeg Staljin provodi u djelo« napisao je Ciliga u trenutku najveće ogorčenosti.³⁸ Ovaj osjećaj koji ga je natjerao da poveže trockizam sa staljinizmom je nesumnjivo bio ojačan ili čak uzrokovan Ciligovom svadom s Trockijem i Sjedovim. Ta je ideja postajala sve popularnija za vrijeme Moskovskih procesa.³⁹ Kada je jednom ova temeljna sličnost bila postulirana, trebalo je odgovoriti na niz pitanja: što je to bilo u boljševizmu ili u boljševičkom birokratizmu ili u boljševičkom moralu što je uništilo revoluciju? Paralele između Ciligovog puta i Sergeovih iskustava je nemoguće ignorirati. Kao i Ciliga, i Serge se usprotivio Trockijevom sektaštvu i također bio ukoren u *Biulleten' oppozitsii* i time bio prisiljen da preispita krupna pitanja kao na primjer kada je revolucija skrenula s pravoga puta. »U srcima progonjenih«, Serge je zapisao, »susreo sam ista stajališta kao i u progonitelja.«⁴⁰

³⁶ Nakon prvog dvobroja Sjedov je tvrdio da su ga tehničke poteškoće spriječile da objavi pismo. Međutim, ni u drugom dvobroju pismo nije bilo objavljeno (Sjedovljevo pismo Ciligi od 4. prosinca 1936. u: Trotskii-Sedov papers).

³⁷ Ciliga, »Pismo v redakciju« u: *Socijalističeskij vestnik* 7–8 (27. travnja 1937.), str. 23–24.

³⁸ Ciliga, *The Russian Enigma*, str. 272, 273. Ciliga se savjetovao s Trockim pri pisanju svoje knjige, izrazio sućut prilikom smrti Lava Sjedova i informirao Trockoga o anti-trockističkoj kampanji unutar KPJ. Vidi: Ciligovo pismo Trockome od 2. veljače 1937., Ciligovo pismo Trockome od 20. veljače 1938., Ciligovo pismo Trockome od 25. siječnja 1938. u: Trotsky Archive.

³⁹ Trocki je odgovorio na te kritike u djelu *Their Morals and Ours* u: *New International*, lipanj 1938, str. 163–173.

⁴⁰ Victor Serge, *Memoirs of a Revolutionary, 1901–1941* (London, Oxford University Press, 1963), str. 349. Ciliga je poslao Sergeu kopiju svojeg pisma Trockome od 14. svibnja 1936. u kojem je izložio svoje razmimoilaženje s Trockim.

Potpuno različita prošlost Trockoga i Cilige najjasnije se očitovala u Ciligovim protestima protiv fanatične boljševičke »partijnosti« koju su trockisti često podržavali. Unutar trockističke opozicije, pisao je, »citat iz Trockijevog djela je imao vrijednost dokaza ... Sve ostalo je bilo od samog vruga«. Tko god se usudio posumnjati u to je li Sovjetski Savez radnička država je riskirao da ga proglase »ekstremnim lijevo orijentiranim sitno-buržujkim utopistom« ili čak štoviše kontrarevolucionarom.⁴¹ Ciligov osjećaj solidarnosti s onima koji su zastupali drugačija lijeva stajališta kao i njegovo inzistiranje na otvorenosti diskusije je konačno dovelo do sukoba s Trockijevom militantnošću.

Tek nakon što se Ciliga razišao s Trockim započele su optužbe i napadi na Ciligu kao vodećeg trockističkog špijuna unutar KPJ. Nakon dolaska u Francusku, Ciliga je dakako obnovio svoje veze u Jugoslaviji. U Jugoslaviji jedva da je bio koji trockist osim male grupice u Zagrebu koja je bila okupljena oko Trockijevog pristaše Mirka Kus-Nikolajeva koji je bio u kontaktu sa Ciligom.⁴² Ciliga je nakratko bio u Jugoslaviji u jesen 1937. da potraži jugoslavenskog izdavača za svoje autobiografsko djelo. Tek što je prešao jugoslavensku granicu iz svoje rodne Istre bio je uhićen od jugoslavenske policije, odveden u Beograd i držan u izolaciji dva mjeseca. Bio je optužen kao trockistički špijun i ispitivan o svojem radu u KPJ-u dvadesetih godina. Ciliga je u pismu Milanu Ćurćinu, uredniku *Nove Evrope* tvrdio da su ga jugoslavenski komunisti izdali policiji.⁴³

Ustvari, Ciligov žestoki anti-Staljinizam i trockistička reputacija su doveli do panike u vrhu KPJ. Tito je bio informiran o Ciligovom boravku u Jugoslaviji te je stoga izdao upozorenja o Ciligovoj mogućoj prijetnji KPJ-u. Tito je napisao otvoreni napad na Ciligu u lipnju 1938. proglašivši ga ne samo vođom jugoslavenskih trockista nego i agentom Gestapo-a, talijanske tajne policije i »običnim fašističkim najamnikom«.⁴⁴

Uspriko Titovoj optužbi da je bio glavni Trockijev agent na Balkanu, Ciliga je nakon 1936. godine pokušavao odgovoriti na pitanja koja su iskrsla u njegovom sukobu s Trockijem tokom 1936. godine. Završio je *Au pays du grand mensonge* 1937. godine i pridružio se grupi neovisnih radikala i sindikalista i objavljivao u *La Revolution proletarienne*. U tom časopisu Ciliga se nadopunjavao sa Sergeom i M. Yvon koji su također tražili manje sektašku alternativu od Lenjinovog i Trockijevog nasljedja. Između 1936. i 1938. pitanje o tome što je krenulo krivo u Rusiji postajalo je sve aktualnije sa svakim novim montiranim procesom i sa svakim novim ponižavajućim priznanjem iz usta slavni revolucionara. Ako Sovjetski Savez nije bio »degenerirana radnička država« kao što je to i dalje tvrdio Trocki, a sasvim sigurno nije bila buržujaska država, što je onda ustvari bio Sovjetski Savez?

⁴¹ Ciliga, *The Russian Enigma*, str. 232, 277.

⁴² Pismo Kus-Nikolajeva Sjedovu od 2. prosinca 1937. u: Trotsky Archive.

⁴³ Ciligovo pismo Ćurćinu od 21. siječnja 1938. i od 5. veljače 1938. u: Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb, Zbirka rukopisa, Uredništvo *Nove Evrope* R7446.

⁴⁴ Pismo J. Broza Tita Wilhelmu Piecku od 11. siječnja 1938. u: Tito, *Sabrana djela*, 30 svezaka (Beograd, Izdavački centar »Komunist«, 1977-). 4. svezak, str. 13.; idem.: »Protiv trockističkih špijuna i njihovih pomagača« u: *Sabrana djela* sv.4, str. 50-52.

Kad je Ciliga osporio Trockijevo viđenje Sovjetskog Saveza nakon 1930., on se suprotstavio teoriji koja je uz sav svoj »doslovni, mehanički marksizam« koji su mnogi kritizirali⁴⁵, još uvijek za mnoge imala pravovjernost u sebi. Usprkos mnogim obratima i zaokretima u Trockijevim formulacijama njegova je osnovna procjena Sovjetskog Saveza, kao što je Knei-Paz pokazao, ostala konzistentna između 1934. i 1939. godine. Kroz čitavo to vrijeme Trocki je smatrao da je državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju kvalitativno razlikovalo Sovjetski Savez od buržujskih i fašističkih država.⁴⁶ Njegova predviđanja se također nisu mijenjala: ili će proletarijat odbaciti parazitsku birokraciju i izgraditi socijalizam ili će doći do buržujske restauracije kroz birokratsko prisvajanje vlasničkih prava. Dakle, Trocki je i dalje podupirao krute pravovjerne marksističke kategorije: ili će biti kapitalizam ili će biti socijalizam. Izdaja revolucije od strane staljinističke birokracije je bila samo privremena i nestabilna faza; revolucionari moraju braniti Sovjetski Savez kao potencijalni socijalistički sistem.

Kroz čitavo vrijeme svog egzila, Trocki se sučeljavao s postojanom strujom kritičara koji su željeli da definiraju birokraciju kao novu eksploatirajuću klasu. Na temelju Marxove tvrdnje da birokracija mora reflektirati klasni interes, Trocki je odbijao da podrži stajalište po kojem je birokracija eksploatirajuća klasa:

»Svaka klasa ... ostvaruje svoju specifičnu vrstu vlasništva. Birokraciji nedostaju sva ta socijalna obilježja. Ona ne posjeduje neovisnu poziciju u procesu proizvodnje i raspodjele. Ona je bez neovisnih vlasničkih korijena. Njezine funkcije se odnose uglavnom prema političkoj 'tehničar' klasne vladavine. ... I najveći stanovi, i najbolji odresci pa čak ni Rolls Roycevi nisu dovoljni da pretvore birokraciju u neovisnu vladajuću klasu.«⁴⁷

Trocki je pokušao da sistematski pobije teorije koje su smatrale da je birokracija uništila diktaturu proletarijata. Optužujući neprestano te teorije kao idealističke i sentimentalne i koje ne uzimaju u obzir realnosti marksističke klasne analize, Trocki je ponavljao da birokracija nema vlasničkih prava i da u staljinističkoj Rusiji ne postoje kapitalistička konkurencija ili privatni kapital. Međutim Trocki je bio prisiljen da odgovori na pitanje koju klasu birokracija ustvari predstavlja; te je priznao da je birokracija ostvarila takvu neovisnost od ekonomske baze društva kakva je dotada bila nepoznata u povijesti.⁴⁸

Ciligova teorija o državnom kapitalizmu proizašla je iz intelektualne tradicije koja se nije slagala s Trockijevim stajalištima o klasi, birokraciji i prirodi Sovjetskog Saveza. Mnogobrojni su teoretičari nakon Prvog svjetskog rata

⁴⁵ Robert H. McNeal, *Trotskyist Interpretations of Stalinism* u: *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*, ur. Robert C. Tucker (New York, Norton, 1977), str. 36.

⁴⁶ Jedan od najboljih prikaza Trockijevog stava prema staljinizmu je poglavlje »The Revolution Bureaucratized« od Knei-Paz, *Social and Political Thought of Leon Trotsky*, str. 367–441.

⁴⁷ Trotskii: »The Class Nature of the Soviet State« u: *Writings of Leon Trotsky*, str. 112–113.

⁴⁸ Knei-Paz, *Social and Political Thought of Leon Trotsky*, str. 387–388; Trotskii, *The Revolution Betrayed*, str. 249.

davali terminu »državnog kapitalizma« tolika različita značenja da su i prikazi porijekla tog termina ostali zbunjujuće nepotpuni.⁴⁹ »Državni kapitalizam«, u smislu u kojem ga je Ciliga naslijedio, nije implicirao samo usporedbu eksploatacije zapadnog kapitalizma sa sovjetskom varijantom eksploatacije nego i spoznaju da je stvoren novi tip ekonomske organizacije kojom dominira vladajuća klasa. Veza između tobožnjeg socijalističkog sistema i novog načina eksploatacije nije imala korijene samo u kritici hijerarhije, birokracije i centralizacije nego i u optužbi specijalista i inteligencije. Stoga se toj tradiciji može dokazati porijeklo u Bakunjinovoj dalekovidnoj osudi buduće eksploatacije državne kontrole pod marksizmom ili u Machajski-jevom »demaskiranju« klasnih interesa inteligencije u ideologiji socijalne demokracije. Nakon Oktobarske revolucije su mnogi anarhisti i anarho-sindikalisti tvrdili da je birokracija komesara prenijela moć eksploatacije iz ruku privatnih kapitalista u ruke države.⁵⁰ Međutim, partijska linija nije uključivala takve bojazni. One su motivirale susljedna okupljanja na boljševičkoj ljevici koji su osuđivali birokratizaciju, odbacivanje radničke kontrole i pomirljivost prema specijalistima.

Stari boljševici, prema S. Cohenu, su često tvrdili da je Buharin prvi stvorio termin »državnog kapitalizma« da bi opisao snažnu intervenciju države u ekonomiju za vrijeme Prvoga svjetskoga rata, posebno u Njemačkoj. Štoviše, Buharin je opisao kapitalističku klasu »ujedinjenu u jedinstvenoj vjeri«. ⁵¹ Nejasnoće su počele tek kad je Lenjin usvojio ovaj termin, ali u pozitivnom smislu i to u dva kritična trenutka, za vrijeme kratkotrajne »ratne« ekonomske politike u proljeće 1918. i u trenutku uzmaca k miješanoj ekonomiji NEP-a 1921. 1918. godine Lenjin je napisao da »se ne radi o sukobu državnog kapitalizma i socijalizma, nego da se sitna buržoazija i privatni kapitalizam zajedno bore protiv državnog kapitalizma i socijalizma.«⁵² Državni kapitalizam, kao najrazvijeniji oblik kapitalizma, će potaknuti daljnju središnju kontrolu i osujetiti ekonomsku dezintegraciju sitno posjedničke ekonomije. Isti način razmišljanja je Lenjin uskrsnuo 1921. godine da bi opravdao »državni kapitalizam« NEP-ovskog perioda.⁵³ Lenjinovi kritičari s ljevice odbijali su »izgradnju ko-

⁴⁹ Vidi npr. Erich Fahl, »The State Capitalist Genealogy«, »Internationak« 2 (proljeće 1973), str. 18–23. Ovaj članak je koristan budući da pruža bibliografiju Lenjinovih radova o državnom kapitalizmu.

⁵⁰ Za prvu opširnu analizu Machajskog i mahavizma vidi Marshall S. Shatz, *Jan Wacław Machajski* (Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1989), posebno pogl. 7 »Machavism after Machajski«, str. 161–177. O upotrebi termina »državni kapitalizam« kod anarhista i anarho-sindikalista vidi Paul Avrich, *The Russian Anarchists* (Princeton, N.J., Princeton University Press, 1967), str. 193; za neke od dokumenata vidi Paul Avrich, ur., *Anarchists in the Russian Revolution* (Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1973).

⁵¹ Stephen F. Cohen, *Buharin i boljševička revolucija*, (Zagreb); N.I. Buharin *Imperialism and World Economy* (New York, Howard Fertig, 1966), str. 158–159; Buharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital* (New York, Monthly Review Press, 1972), str. 226.

⁵² V.I. Lenjin, *O 'levom' rebjačenstve i o*, 5. izdanje, 55 svezaka, *Polnoe sobranie sočinenij* 36.sv., str. 301.

⁵³ Moshe Lewin, *Lenin's Last Struggle* (New York, Pantheon, 1968), str. 26–28, 115–116.

munizma ne-komunističkim rukama« kao i Lenjinovu pretpostavku da će opasnosti državnog kapitalizma biti spriječene budući da je krajnja politička i ekonomska kontrola bila u rukama diktature proleterijata. Ne samo nepartijski revolucionari nego i pripadnici boljševičke ljevice ukazivali su na opasnosti države, birokracije i klasne eksploatacije sadržanim u samom terminu. Dok je Lenjin smatrao državni kapitalizam tek jednim dijelom u novoj državnoj miješanoj ekonomiji, njegovi kritičari su predložili izraz kao opisni za čitav sistem. Uvođenje NEP-a je bio otvoren poziv za sve koji su stajali na lijevo od boljševika da povežu novu politiku sa zlima tradicionalnog kapitalizma. Nekoliko Decista i pripadnika Radničke Opozicije su u godinama nakon 10. Partijskog kongresa održanog 1921. godine razvili sveobuhvatne kritike i prenijeli ih i drugima koji su tražili nove odgovore, uključujući i Antu Ciligu u Verhne-Uralsku.

Od 1923. godine nadalje Trocki i njegove pristaše su popularizirali opasnosti birokratizacije, ali nisu nikada osporavali temeljnu prirodu režima. Doista, Trockijeva kritika birokracije i pozivi za radničku demokraciju nakon 1923. godine mogu se smatrati ograničenim nastavkom ranije izraženih ideja drugih grupa boljševičke ljevice. Trocki je svjesno brusio lenjinističku pravovjernost partije i diktature proleterijata. Čak i u krugu njegovih sljedbenika je raslo iskušenje da se ide dalje od Trockoga. Pogotovo nakon prisilne kolektivizacije i industrijalizacije je pojam specifičnog sovjetskog oblika klasne eksploatacije dobio novi polet i vjerodostojnost. Ipak Trocki je ostao konzistentan: njegovo poznavanje i odbijanje teorija o »novoj klasi« je potjecalo još od njegovog čitanja Machajskog 1899. godine. Njegovo odbijanje teorije o »državnom kapitalizmu« je bilo jasno mnogo ranije nego što je odbacio Miasnikovu formulaciju »državnog kapitalizma« 1929. godine.⁵⁴

Značaj Ante Cilige u prijenosu ideje o »državnom kapitalizmu« je dvostruka: bio je jedan od prvih, poslije 1936. godine, koji je pokrenuo teoriju u trockističkim krugovima i koji je povezo termin s opsežnim opisom iskustava o novom eksploatirajućem poretku, daleko gorem od zapadnog imperijalizma. To je učinio u presudno vrijeme – kada su novi skepticizam i bijes bili raspireni namještenim procesima u Moskvi. Štoviše, učinio je to na način koji je direktno izazivao Trockijevu poziciju.

Prvih godina u Francuskoj, Ciliga se ograničio u svojim objavljenim člancima na opis staljinističkog ugnjetavanja i na poziv za jedinstvenim anti-staljinističkim frontom. Tek iza 1936. godine je počeo pisati o sovjetskom državnom kapitalizmu. U članku naslovljenom »La Revolution russe et les raisons de sa degenerescence« je prvo pretpostavio da se kontrarevolucija već zbilja. Nova, privilegirana klasa koja počiva na »korporativno-hijerarhijskoj podlozi svih javnih organizacija« je postala gospodar sredstava za proizvodnju i proleterijata. Drugo, Ciliga je pretpostavio da je ova klasa bila sastavljena od »svih vrsta odgovornih komunista i ne-partijskih specijalista«. Stoga je Ciliga upotrijebio birokraciju kao dokaz da je revolucija bila »bankrotirana«. Nadalje je Ciliga promicao stajalište koje je bilo neprijateljsko prema specijalistima i koje je određivalo radničku kontrolu kao preduvjet socijalizmu. Ciliga je iznio tužbe da

⁵⁴ Shtatz, *Machajski*, str. 22, 164.; Avrich, »Miasnikov«, str. 20–29.

je nakon Oktobarske revolucije bilo pokušaja uspostavljanja kolektivističkih organizacija u tvornicama, ali da ih je narastajuća birokracija eliminirala 1920–1921. godine. Sistem »birokratskog državnog kapitalizma je trijumfirao«. U toj fazi, Ciliga je pokazao svoje veze s Trockim naznačivši da i dalje vjeruje da će se buržoaska restauracija dogoditi u Rusiji – samo što je on definirao tu restauraciju kao kulminacijsku točku, a ne početak, kontrarevolucije. Time je Ciliga podsjekao svoje izjave da je birokratska klasa bila novi fenomen u ekonomskom sistemu potpuno novog tipa. Štoviše, njegov poziv na oružje je potekao direktno iz Trockijeve teorije o permanentnoj revoluciji: da bi se spasio ruski proletarijat Europa mora biti uzdignuta do socijalizma.⁵⁵

Ciligova rasprava je potaknula niz škakljivih teoretskih problema s kojima se on sam nije konfrontirao. Najvažniji među ovim problemima o kojima nije raspravljao nije bila samo Marxova pretpostavka da državna birokracija nije nikada neovisna kao klasa nego i temeljna Marxova ideja da je eksploatirajuća klasa definirana posjedovanjem sredstava za proizvodnju. Ideja da se sovjetska birokracija održava samo menadžerskom kontrolom nad industrijom se mogla braniti, ali je zahtijevala preradu Marxove analize o klasnoj eksploataciji. Uz to, riječ *kapitalizam* unutar fraze »državni kapitalizam« je zadržala strogo definiranu Marxovu definiciju. Da bi se upotrijebila za opis Sovjetskog Saveza – u kojem nije bilo tržišne ekonomije i nije bilo kapitalističke klase – se činilo kritičarima kao očita greška.⁵⁶ Konačno, naglasak na novoj eksploatirajućoj klasi nije davalo odgovor na najvažnija pitanja: što je s kontrolom nad samom birokracijom? Što sa Staljinom?⁵⁷

Ciliga nije ni pokušao da dođe do korijena ovih teoretskih problema. Radije je razvio moralnu optužbu i jednostavnu, bez uvijanja, verziju teorije o državnom kapitalizmu koja se uvelike oslanjala na njegova vlastita promatranja u Sovjetskom Savezu. Međutim, Ciligov moralizam i odlučni zaključci su bili karakteristični za razdoblje čistki; u usporedbi s Ciligom su Trockijeve teorije bile sofisticiranije i istančane. Usprkos svemu što je pretrpio od Staljina, Trocki ipak nije iskusio život u Sovjetskom Savezu tridesetih godina te su njegove analize uvijek zadržale određenu distanciranost koju je Trocki sam nazivao objektivnošću. 1938. godine Ciliga je formulirao svoju ideju o državnom kapitalizmu u *Au pays du grand mensonge*, u knjizi koja je obilovala osobnim iskustvom i bijesom.

Otpreve, Ciliga je pokušao ocrniti Sovjetski Savez s već dugo znanim grijesima kapitalizma. Opisivao je novu birokratsku klasu kao potpuno kapitalističku: »Njihove navike su bile izrazito buržoaske. Mogli su se susresti važni funkcionari, našminkani i namirisani kao 'demi-mondaines'.«

⁵⁵ »La Revolution russe et les raisons de sa degenerescence«, *La Revolution proletarienne*, 25. studenog 1936., str. 363, 365.

⁵⁶ Za suvremenu kritiku državnog kapitalizma u ovom smislu vidi Aron Yugow *Russia's Economic Front for War and Peace* (London, Watts, 1941), str. 261.

⁵⁷ Ovo pitanje je bilo postavljeno od Rudolfa Hilferdinga u »State Capitalism or Totalitarian State Economy«, *Modern Review* (lipanj 1947), str. 266–271. Originalno objavljeno u *Socialističeskij vestnik*, svibanj 1940.

Stoga nije bilo važno je li postojao privatni kapital; rezultati su bili isti. Najvažnije, eksploatacija rada je bila jednaka, ako ne veća, nego što je bila pod kapitalizmom. Ništa nije ostalo od Oktobarske revolucije osim hipokratskih vanjskih formi.⁵⁸

Ono što je Ciligi nedostajalo u teoretskoj sofisticiranosti nadoknadio je svojim iskrenim revolucionarnim žarom. Dva kampa su postojala u Sovjetskom Savezu, »eksploatirane mase koje puno rade« i »eksploatirajući vođe«.⁵⁹ Ciligova kritika birokracije u njegovim proglasima je imala prizvuk neodređenih anarhističkih i sindikalističkih elemenata, posebice njegovo poborničtvo za radničko samoupravljanje industrijom. Ciliga nije nikada pristupio teoretskim aspektima o odnosu sovjetske birokracije prema sredstvima za proizvodnju; nije nikada pokušao objasniti ili usporediti fašizam i Sovjetski Savez Staljinovog perioda. Usprkos svojem radikalnom antibirokratizmu, Ciliga nije nikada predložio da bi društvo trebalo funkcionirati bez birokracije, države ili revolucionarne partije. Umjesto toga, Ciliga je povezao eksploataciju radnika i rast staljinističke birokracije s pesimističkom porukom da ništa od degeneracije revolucije ne može biti spašeno. Najvažnije, on je pobijao selektivne optužbe Trockija osobnim patnjama:

Oni koji nisu prošli kroz zatvore, koncentracijske logore i sovjetski egzil gdje je zatočeno više od pet milijuna galijota, oni koji ne znaju za najveće kampove s prisilnim radom koji su u povijesti ikada postojali gdje ljudi umiru kao muhe, gdje su pretučeni kao psi i gdje rade kao robovi, oni ne mogu ni zamisliti kako izgledaju Sovjetska Rusija i Staljinovo besklasno društvo.⁶⁰

Ljeta 1938. godine, Ciligova procjena Sovjetskog Saveza je dobila novu dimenziju koja ju je još više udaljila od Trockijevih procjena. Njegova ideja iz 1936. godine o buržoaskoj restauraciji je bila odbačena te je sada opisivao »državni kapitalizam« kao ušančen poredak vladajuće birokratske koalicije. Ovaj pesimizam, ili realizam, je čini se bio direktan rezultat moskovskih procesa. »Likvidacija (revolucije) mi se čini toliko jasna«, pisao je sada Ciliga, »da smatram suvišnim da to dokazujem u ovoj analizi.« Sada više nije bio problem dokazati da je revolucija bila zatrta nego dati detalje novog ušančenog poretka. Ciliga je preradio protuklerikalne i protuinteligenijske osjećaje da odgovaraju novim okolnostima te sada analizirao birokratsku klasu kao koaliciju partijskih funkcionara, nepartijske tehničke elite i crkvene hijerarhije. Da ne izgubi vlast, Staljin je sjedinio ove grupe u novu vladajuću klasu; čistke su bile potreban korak u tom procesu.⁶¹

Ciligov naglasak na birokratskoj klasi kao cjelini u objašnjavanju dinamike novog poretka je uzrokovalo njegovo radikalno potcjenjivanje Staljinove uloge. Po Ciligovoj teoriji, Staljin je bio samo izvršitelj volje birokracije. Staljin, pisao je, bi i sam bio završio pod giljotinom kao zadnji trockist da nije bio uspješan u osnaživanju jedinstvene vladajuće klase. »Povijesno, Rusija se kreće prema

⁵⁸ Ciliga, *The Russian Enigma*, str. 48, 108, 137.

⁵⁹ *Isto.*, str. 102.

⁶⁰ *Isto.*, str. 136.

⁶¹ Ciliga, »Ou va la Russie des Soviets«, *La Revolution proletarienne*, 10. srpnja 1938. str. 205.

diktaturi pomirene birokracije *sa ili bez Staljina*.⁶² Staljinova diktatorska vladavina nad birokracijom je uskoro oslabila ovu analizu, a time je i ideja državnog kapitalizma ponešto izgubila na privlačnosti. Sve utjecajnija koncepcija totalitarnog društvenog sustava, koja je uzimala ulogu Vođe kao definirajući element, je dobivala novi zamah.⁶³

1937. i 1938. godine su u trockističkim i anti-staljinističkim krugovima i drugi počeli preuzimati ideje koje je Ciliga pokrenuo 1936. godine. 1937. godine je M. Yvon, radnik koji je proveo jedanaest godina u Sovjetskom Savezu i bio usko povezan s *La Revolution proletarienne*, izdao pamflet kojim je podržao revizionističke teorije. Jednostavnim jezikom, Yvon je iznio ideje upadljivo slične Ciligovim. Yvon je definirao novu eksploatirajuću klasu u najširim crtama kao »odgovornu« i najviše se zadržao na tvorničkim uvjetima: »Smatram da postoji nova vrst društvenog poretka, s novim klasama«, pisao je. »Postoje klase u Sovjetskom Savezu: privilegirana klasa i eksploatirana klasa.«⁶⁴ 1938. godine je Yvan Craipeau proglasio u *La Quatrieme Internationale* da se klasna priroda sovjetskog društva, usprkos tome što je Trocki izjavio, promijenila. Novi način eksploatacije, utemeljen na »birokratskom kolektivizmu«, je stvorio novu vladajuću klasu utemeljenu na privilegijama tehnokracije.⁶⁵ Trockijev odgovor Craipeau je poučan za shvaćanje njegove čvrste pozicije prema ultralijevima u tom razdoblju. Greška ultralijevih, pisao je Trocki, je bila u tome što nisu razumijeli da režim koji štiti nacionalizirano vlasništvo protiv imperijalizma ostaje diktatura proletarijata – bez obzira na svoje političke forme. Moralna sentimentalnost ne bi smjela prekriti potrebu za proleterskim branikom protiv imperijalizma.⁶⁶

Nakon pakta Staljin-Hitler, Trockijeva čvrsta pozicija koju je zastupao posljednjih pet godina je bila dovedena u sumnju. U svojem zadnjem važnom teoretskom proglasu »The USSR in War« Trocki je ponovio da Sovjetski Savez nije ništa više od degenerirane radničke države, ali je dao tome čudnovato neodređeni prizvuk. U odgovoru na tezu Bruna Rizzija (iz Rizzijeveg rada »Bureaucratisation du monde« iz 1939. godine) da se pojavila nova birokratska klasa širom svijeta, Trocki je priznao da bi sovjetska birokracija mogla ostati i bez restauracije buržoazije. Trocki je također sada prihvatio novi pomirljivi ton prema svojim ultralijevim kritičarima, posebice spominjući Ciligu:

Dopustimo na trenutak da je birokracija nova »klasa« i da je sadašnji režim u Sovjetskom Savezu poseban sistem klasne eksploatacije. Koji novi politički zaključci slijede iz takve definicije? ... Pojedini kritičari (Ciliga, Bruno i dr.) su htjeli, pošto poto, nazvati slijedeću revoluciju društvenom. Uzmimo tu definiciju. Što se mijenja u biti? ... Ništa.⁶⁷

⁶² Isto., str. 206.

⁶³ Vidi npr. Hilferding, *State Capitalism or Totalitarian State Economy*.

⁶⁴ M. Yvon, »What has Become of the Russian Revolution?« (New York, *International Review*, 1937), str. 62–63. Ovaj rad je originalno izdan kao »Ce qu'est devenue la revolution Russe«, *Brochures de la revolution proletarienne*, no.2 (Paris).

⁶⁵ Yvan Craipeau, *La Mouvement trotskyste en France: Des origines aux enseignements de mai 68*, (Paris, Syros, 1971), str. 210–211.

⁶⁶ Trocki: »Un etat ni ouvrier ni bourgeois?«, *La Quatrieme Internationale* (lipanj 1938), str. 98–102.

⁶⁷ Trocki: »The USSR in War«, *New International* (studeni 1939), str. 325, 325–332.; vidi također Knei-Paz, *Social and Political Thought of Leon Trotsky*, str. 419–427.

Trocki je stvarao harmoniju gdje ona nije postojala. Ciliga i drugi su prikazivali društveni poredak u kojem podružljiva proizvodnja nije bila samo eksploatirajuća nego je bila definirajući posjed nove vladajuće klase. Ovaj poredak se teško mogao pomiriti s Trockijevom neprestanom obranom Sovjetskog Saveza na temelju onoga što je Sovjetski Savez još uvijek podržavao nacionaliziranu ekonomiju. U nadolazećim desetljećima, kada je sovjetski birokratski poredak ostao stabilan usprkos Trockijevim predviđanjima, teorija sovjetskog državnog kapitalizma je bila dotjerivana unutar trockističke tradicije. U Sjedinjenim Američkim Državama, tako zvana Johnson-Forrest grupa pod vodstvom C. L. R. James i Raya Dunayevskaya u okviru Max Shactmanove Radničke partije (Worker's party), formirane u proljeće 1940. godine je prihvatila ideju državnog kapitalizma. 1948. godine je britanski marksist Tony Cliff napisao čitavu studiju o sovjetskom državnom kapitalizmu. Ove kasnije verzije ideje o državnom kapitalizmu su bile, po prirodi, uvelike drugačije od Ciligovih. Ciliga nije nikada pokušao napisati potkrijepljen rad o političkoj ekonomiji. On nije nikada napravio sistematsku usporedbu između sovjetskog državnog kapitalizma i kapitalizma industrijskog zapada; niti je opisivao nove načine proizvodnje u Sovjetskom Savezu. Umjesto toga, Ciliga je koristio državni kapitalizam kao polemičko oruđe: da bi proglasio potpunu propast Oktobarske revolucije i da bi odbacio Trockijevu pristranu obranu Sovjetskog Saveza. Državni kapitalizam je postao tek jedan od koncepata u općoj upitanosti o boljševičkim metodama i moralu. Oporbenjaci koji su sada bili jasno odvojeni od Trockog su morali ispitati porijeklo potpune pobjede birokracije.

Trocki je prvi privukao međunarodnu pozornost raspravi o Kronstadskom ustanku i, u širem smislu, raspravi o pitanju boljševičkog nasljedja. U otvorenom pismu Wendelinu Thomasu, bivšem članu Reichstaga u Deweyovoj komisiji koja je istraživala moskovske procese, Trocki se pozvao na Kronstadt i time razbjesnio Sergea, Ciligu, Souvarine, Max Eastmana i druge. »Ustanak je bio vođen željom da se dobiju privilegirana sljedovanja hrane«, rekao je Trocki Thomasu. Pobunjeni kronstadtski mornari su 1921. godine bili »duboko reakcionarni« i, usprkos onome što su sami mislili, proturevolucionari. A rasprava puna pogrdja je uskoro uslijedila na stranicama *Biulleten' oppozitsii*, *La Revolution proletarienne* i *New International*. Sukob nije počeo kao iznenadan napad Trockijevih kritičara kako je Deutscher implicirao nego kao odgovor na Trockijeve komentare u nemirnom vremenu.⁶⁸

Serge je brzo odgovorio naznačivši da je pobuna mogla biti prijetnja boljševicima i revoluciji, ali da je apsurdno tvrditi da se pobuna dogodila zbog sljedovanja hrane. Po njemu je Kronstadt podržavao temeljni revolucionarni cilj: slobodne sovjete i kraj vojničkih metoda iz građanskog rata. Trockijevi

⁶⁸ Trocki, »The Questions of Wendelin Thomas« u: *Writings of Leon Trotsky*, str. 358-360 (originalno objavljeno u *Biulleten opozicij*, br. 56-57 (lipanj-kolovoz 1937), str. 12-14); Deutscher: *The Prophet Outcast*, Vidi također Paul Avrich, »Kronstadt 1921« (Princeton, Princeton University Press, 1970), str. 229-231 i Peter Sedgwickovu studiju o Sergeu koja ima veliko značenje za ovu raspravu o Kronstadtu »The Unhappy Elitist: Victor Serge's Early Bolshevism« u: *History Workshop Journal* 17 (proljeće 1984), str. 150-156. Relevantni članci su sakupljeni u V.I.Lenjin & Leon Trocki, *Kronstadt* (New York, Monad, 1986).

pristaše su ubrzo uzvratile: John G. Wright je napisao dugačak članak u kojem ponovo oživljava staru liniju da su kronstadtski proturevolucionarni mornari bili pijuni menjševika i esera. Punom ozbiljnošću, Wright je dodao da Sergeova tvrdnja o tome da se represija mogla izbjeći »mogla, a i vodi samo u eklekticizam i gubitak svih političkih perspektiva«. Trockističke novine *La Lutte ouvriere* su također objavile uvodnik koji je optuživao »fetišizam sitno-buržoaske demokracije« i »legendu« da je u Kronstadtu izvršen masakr.⁶⁹ Tako se dvije strane nisu nikada približile u određivanju osnovne prirode pobune.

Štoviše, Trockijeve su tvrdnje postajale sve fantastičnije što je rasprava dulje trajala. Optužio je svoje kritičare da su bili uključeni u kontrarevolucionarnu konspiraciju kompromitiranja »jedine istinske revolucionarne struje« – tj. četvrte Internacionale – i dodao: »Gospoda moralisti, vi pomalo lažete.« Njegova optužba o konspiraciji je zvučala jednako zloslutno kao i Staljinova o »amalgamima«. Trocki je čak tvrdio u jednom trenutku da nije imao nikakve veze s gušenjem pobune i da nije ništa znao o masakru. »Ja osobno nisam sudjelovao ni u najmanjoj mjeri u gušenju kronstadtske pobune«, pisao je, »ni u represijama koje su slijedile nakon zatiranja pobune«. Tek nekoliko mjeseci ranije Trockijev vjeran pristaša Wright je zabilježio usput ono što su sačuvani dokumenti pokazivali: komesar rata je stigao u Petrograd u neko doba 5. ožujka, tri dana prije napada na tvrđavu. Ubrzo nakon što je izbila kontroverza, 19. studenoga 1937. godine, Trocki je pisao Sjedovu priznavajući da je podržavao gušenje kronstadtskog ustanka u Politbiron dok je Staljin savjetovao pregovore – što Trocki nije nikada javno spomenuo u bilo kojem svojem radu o Staljinu.⁷⁰

U biti, Trocki je dokazivao da su revolucionarni elementi kronstadtske pobune bili premješteni iz tvrđave za vrijeme građanskog rata i da su događaji iz 1921. godine, usprkos blještavog revolucionarnog imena pomorske baze, bili tek jedan u nizu sitno-buržoaskih i bijelogardijskih pokreta. Ciljevi mornara za »sovjete bez komunista« bi neizbježno bila dovela do kapitalističke restauracije; stoga je ustanak, »bez obzira na 'ideje' njezinih sudionika, bio po svojoj prirodi kontrarevolucionaran.⁷¹ Sedamnaest godina nakon ustanka Trocki je skoro doslovno ponovio optužbe koje je iznio za vrijeme boljševičke propagandne kampanje nakon Kronstadtskog ustanka.⁷² Trocki je sada tvrdio da nije ništa

⁶⁹ Victor Serge, »Les écrits et les faits« u: *La Revolution proletarienne*, 10. rujna 1937, str. 702–703; John G. Wright, »The Truth about Kronstadt«, *New International* (veljača 1938), str. 29, f. 11; »A propos de Makhno et de Cronstadt« u: *La Lutte ouvriere*, 10. rujna 1937. Vidi Sergeov odgovor »Les idées et les faits« u: *La Revolution proletarienne*, 25. listopada 1938. str. 330–332.

⁷⁰ Trocki: »Hue and Cry over Kronstadt«, *New International* (travanj 1938), str. 103; »More on the Suppression of Kronstadt«, *New International* (kolovoz 1938), str. 249; Wright, *Truth about Kronstadt*, str. 51. O Trockijevoj ulozi vidi Avrieh: »Kronstadt«, str. 145–148, 211; Trockijevo pismo Sjedovu je citirano u Deutscher, *Prophet Outcast*, str. 437, f.1.

⁷¹ Trocki, *Hue and Cry over Kronstadt*, str. 103–106.

⁷² Israel Getzler, »Kronstadt 1917–1921« (Cambridge, Cambridge University Press, 1983), str. 256–257. Getzler je pokazao (str.208) da je, usprkos Trockijevim tvrdnjama, visoki postotak revolucionarnih mornara ostao u Kronstadtu nakon 1917. godine.

znao o represijama i bespotrebnim žrtvama, ali »što se toga tiče vjerujem više Dzeržinskom nego njegovim kasnijim kritičarima.«⁷³

Serge je u svom odgovoru Wrightu i Trockome prvo postavio velika povijesna pitanja koja su zaokupljala raspravu: kada i kako se boljševizam počeo degenerirati? Uzroci, tvrdio je, potječu iz davnih dana. Stavljanje menjševika izvan zakona, zatiranje anarhista 1920. godine, davanje inkvizitorskih ovlasti Čeki 1918. godine – bili su stupnjevi u propadanju revolucije. Kronstadt je bio jedan od takvih događaja. Kada su mornari već započeli pobunu, nesumnjivo je trebalo zaustaviti revolt – ali što je bilo učinjeno da se preduhitri ustanak? Serge je bio u Petrogradu u to vrijeme i bio je presudan svjedok koji je uporno optuživao »odvratani masakr« poraženih mornara »koji su bili strijeljani hrpimice u petrogradskom zatvoru tri mjeseca kasnije«. Jasno je, zaključio je Serge, da je Kronstadt bio prekretnica u povijesti boljševičke netolerancije i brutalnosti koja je zatrovala revoluciju: »To bi bilo korisno i odvažno priznati danas.«⁷⁴

U ovom trenutku je Ciliga izdao dugački pamflet u kojem je postavio kronstadtsku pobunu u kontekst velike povijesne interpretacije o nasljeđu revolucije. Ciliga je jasno pokazivao da prihvaća ono što će Peter Sedgwick nazvati »anarhistička glorifikacija Kronstadta kao radikalnog masovnog ustanka, neporemećenog bilo kakvom opasnošću kontrarevolucije.«⁷⁵ Prve slavne godine revolucije, pisao je Ciliga, bile su karakterizirane energijom i revolucionarnim duhom masa, ali već 1920.–1921. je revolucije ušla u kritičnu fazu. Partijsko rješenje ekonomskih problema je bilo davanje veće moći birokraciji na Devetom i Desetom kongresu. »Lenjin je nepopustljivo provodio, a Trocki je pjevao hvalospjeve.« Kao odgovor na to, petrogradski štrajkovi, Mahno pobuna i kronstadtski ustanak su bili zadnji napori izgladnjelih, oslabljenih masa da obrane revolucionarnu kontrolu nad birokracijom. Zahtjevi kronstadtskih ustanika – sloboda govora, postojanje političkih partija i slobodni sovjeti – su bili »impregnirani duhom Oktobra«. Stoga je Ciliga interpretirao kronstadtsku pobunu kao odlučnu prekretnicu u rastu birokracije i uklopio je kao povijesno opravdanje u svoju teoriju o državnom kapitalizmu. Ciliga je otklonio NEP kao »savez birokracije s gornjim slojem seljaka protiv proletarijata; bio je to savez državnog kapitalizma i privatnog kapitalizma protiv socijalizma«. Nedvojbeno je, pisao je dalje Ciliga, da su konačan trijumf birokratskog državnog kapitalizma pod Staljinom, moskovski procesi i kronstadtska pobuna sedamnaest godina ranije bili nerazdvojno povezani.

»Postoji analogija, direktna veza između onoga što se desilo u Kronstadtu prije sedamnaest godina i nedavnih sudskih procesa u Moskvi. ... Danas smo svjedoci ubojstva nad vodama ruske revolucije; 1921. godine mase – koje su bile temelj revolucije – bile su masakrirane.«⁷⁶

⁷³ Trocki, *More on the Suppression of Kronstadt*, str. 250.

⁷⁴ Serge: »Once More: Kronstadt«, *New International* (srpanj 1938), str. 212, 211. Također objavljeno kao »Sur Cronstadt 1921 – et quelques autres sujets«, *La Revolution proletarienne*, 25. kolovoza 1938, str. 263–264. Vidi također njegove *Memoirs of a Revolutionary*, str. 124–132 and passim.

⁷⁵ Sedgwick, *Unhappy Elitist*, str. 150.

⁷⁶ Ciliga, »The Kronstadt Revolt« (London, Freedom, 1942), str. 8, 11, 13, 7; originalno objavljeno u *La Revolution proletarienne*, 10. rujna 1938.

Na sličan način, Ciliga je prikazao staljinizam kao produkt boljševizma, a novu eksploatirajuću klasu kao produkt rane boljševičke brutalnosti. Za Ciliga, Trockijevo klevetanje revolucionarnih mornara »je zaudaralo birokratskom arogancijom« i samo je pokazivalo kontinuitet u boljševičkom birokratizmu.⁷⁷

Serge je smatrao Ciligove velike generalizacije kao prazne i krive. »Vidi se, Ciliga, da nisi poznavao Rusiju tog doba, otuda dolazi i veličina tvoje greške.« Samo utopist može zamišljati da su svi pobunjenički elementi u Rusiji 1921. godine bile revolucionarni; tek je partijska regrutacija 1924. godine, tzv. Lenjinovo novačenje, udarila temelje pobjedi birokracije. Štoviše, kronstadtska pobuna je eksplicitno ugrožavala revoluciju. Za Sergea je paradoks bio u tome da je boljševička nepopustljivost u gušenju Kronstadta, »koliko god bila bolesna«, ustvari otklonila restauraciju kapitalizma. Serge se složio da je »strašna« boljševička represija bila indikativna za propadanje revolucije. Međutim, suditi revoluciju samo u svijetlu staljinizma, kao što je to činio Ciliga, nije bilo pravedno. Ovdje je Serge učinio često citiranu opasku: »Suditi živog čovjeka po smrtonosnim klicama koje se utvrde prilikom autopsije – i koje je mogao nositi u sebi od rođenja – je li to osobito razborito?«⁷⁸

Daleko više nego Ciliga ili Trocki, Serge je promatrao Kronstadt kao stvaran historijski problem. Nekoliko tjedana nakon ustanka led u Finskom zaljevu bio bi se otopio i mogla je uslijediti nova intervencija. Serge je vjerovao da je ustanak predstavljao istinsku prijetnju boljševičkoj vlasti, ali da je zatiranje najžešćih revolucionara iz 1917. godine bio jednako mrzak izbor. Nasuprot tome, smatrajući masu revolucionarnom a partijske vode birokratima, Ciliga je pojednostavio događaje do te mjere da je motivacija za gušenje ustanka bila svedena na klasni interes birokracije, eksploatirajuće državne kapitaliste. Slično je i Trocki, pribjegavši tumačenju da su svi mornari bili objektivno kontra-revolucionari, pojednostavio događaje na još jednu pravilnu odluku lenjinističkog Centralnog komiteta.

Sergeova neslaganja s Ciligom nisu prekrila temeljnu sličnost koja je povezivala njihova preispitivanja kronstadtskog ustanka. Obojica su pokušavala objasniti propast revolucije kroz netolerantne i represivne značajke boljševizma. Također obojica su kritizirali greške boljševizma krajnje moralističkim rječnikom.

Ovaj naglasak na moralnosti objašnjava intelektualni ton i smjer Trockievih kritičara. Serge je prepoznao ključnu moralnu dilemu: možda je na kraju krajeva bilo potrebno svladati kronstadtski ustanak, ali je gušenje bilo grozno u sebi i po sebi. Ciliga je pošao dalje i smatrao sve boljševičke greške prije i poslije u smislu moralističkog determinizma:

»Od ove točke nadalje ... boljševičko odbijanje moralnosti, o kojem se tako često govorilo, razvilo se u smjeru koji je morao dovesti do moskovskih procesa.«⁷⁹

⁷⁷ *Isto.*, str. 8.

⁷⁸ Serge: »Reply to Ciliga«, *New International* (veljača 1939), str. 54; originalno objavljeno u *La Revolution proletarienne*, 25. listopada 1938, str. 330-332.

⁷⁹ Ciliga: »Kronstadt«, str. 13.

Ciligovi članci iz tog razdoblja su bili puni pozivanja na moralnost i revoluciju. I Serge i Ciliga su smatrali da postoji određeni socijalistički način postupanja koji ne smije biti narušen. U ovom implicitnom moralizmu, Ciliga i Serge su sličili mnogima iz tog perioda – kao što su bili Eastman, Souvarine i Edmund Wilson – koji su preispitivali uvjerenje o strogoj revolucionarnoj disciplini koje se Trocki još pridržavao.⁸⁰

Trocki je smatrao potrebnim da odgovori na ovu plimu moralizma napisavši *Their Morals and Ours* u lipnju 1938., naznačujući potporu revolucionarnom moralnom kodu koji je uključivao sredstva za klasno definirane ciljeve. Njegova ironična primjedba Eastmanu – da je napisao pamflet nazvan »Kako osvojiti i zadržati vlast« za revolucionarnu partiju – mogla se jednako tako odnositi i na Ciligu. Međutim, Trockijevo upuštanje u moralnu filozofiju o sredstvima i ciljevima nije mogla zaustaviti instinktivne reakcije na Moskovske procese. Stoga je Ciligovo vrednovanje sovjetske povijesti, po kojem je kobna birokracija uništila revolucionarnu pobjedu i odvela zemlju ravno u čistke, jednostavno slijedila svjetlo koju su procesi bacili na prošlost. Stoga nema puno smisla reći, kao što je Deutscher rekao, da je rasprava o kronstadtskom ustanku bila »puna čudne i pretjerane strasti«. ⁸¹ Bila je ispunjena strašću upravo zato što je potakla pitanja koja su se činila toliko bitnim i neodgodivim.

Ciligovo sudjelovanje u polemici oko kronstadtskog ustanka pokazuje koliko se bio udaljio od perioda suradnje s Trockim 1935.–1936. godine. Od tada je Ciliga razradio svoj opis državnog kapitalizma, razvio ga u jedinstvenu sliku o kontrarevoluciji, i pogledom u prošlost našao logiku takvog razvoja. Niz međusobno povezanih teza je određivalo njegove poglede: Trocki nije bio vrlo daleko od staljinističke birokracije, staljinizam je bio baštinik birokratskog boljševizma i degeneracija revolucije je potjecala od amoralnih metoda te birokracije. Ciligov odmak od Trockoga se može razumijeti samo kao odmak koji se dogodio na mnogim razinama.

Ciligov put nakon što je napustio Sovjetski Savez izražavaju dva upita što su se postavljala Trockijevim simpatizerima i drugim anti-Staljinistima koji su preispitivali svoja stajališta za vrijeme čistki: s jedne strane, radikalne transformacije u Sovjetskom Savezu su potakle potrebu za novim tumačenjima u teoriji, političkoj taktici i povijesti boljševizma. Ciligova ideja o državnom kapitalizmu, njegov poziv za anti-staljinističkim jedinstvom, i njegovo ispitivanje revolucionarne prošlosti su, na kraju, bili dio pokušaja da se formulira jedinstven i koherentan odgovor na Staljinov Sovjetski Savez. Drugo, imperativ da se daju novi odgovori dovelo je anti-Staljiniste do toga da uteknu vrijednostima koje su bile duboko ukorijenjene u moralnosti i, u Ciligovom slučaju, u socijalističkim idealima. Žigosanjem Sovjetskog Saveza kao državnog kapitalizma, Ciliga je ne samo pojačao svoju poziciju pobornika potlačenih masa, nego također prilagodio optužbe koje su se upućivale kapitalizmu sovjetskim uvjetima – istovremeno, donekle paradoksalno, sugerirajući da je Sovjetski Savez pod Stalji-

⁸⁰ Trocki je napao Sergea zbog toga što je zahtijevao slobodu ne od pretjeranog boljševičkog centralizma nego od partijske discipline; Trocki: »Moralists and Sycophants against Marxism«, *New International* (kolovoz 1939), str. 229–233.

⁸¹ Trocki, *Their Morals and Ours*, str. 166; Deutscher, *The Prophet Outcast*, str. 437.

nom nešto bitno novo. Ciliga je razmišljao i sudjelovao u porastu moralizma što je učinilo mogućim da se odbace i Staljin i Trocki. Najvažnije, Ciligov se anti-Staljinizam, kada se izoštrio i istančao novom teorijskom i historijskom kritikom, transformirao u snažan i odlučan anti-sovjetizam – što je uvijek bila anatema za Trockoga. Doista, Ciliga i grupa anti-Staljinista kojima je pripadao nije samo razvila odgovore koji su riješili njihove neposredne intelektualne probleme za vrijeme montiranih procesa nego također stvorili konceptualni okvir koji je kasnije bio proširivan od različitih kritičara Sovjetskog Saveza. Ideje o neizbježnom razvoju od boljševizma do staljinizma, o novoj sovjetskoj eksploatirajućoj klasi i o jedinstvenom novom sistemu stvorenom od Staljina su imale širok odjek i dalekosežno djelovanje. Ciliga nije sam iznašao te koncepte, ali je jedan od onih zaboravljenih ex-trockista koji su ih stavili u optok tridesetih godina.

S U M M A R Y

ANTE CILIGA, TROTSKI, AND STATE CAPITALISM: THEORY, TACTICS, AND REEVALUATION DURING THE PURGE ERA, 1935–1939

The author follows the activity of A. Ciliga, one of the most prominent Croatian communists in the period between the two wars, in the international movement of the left. The article presents Ciliga's theoretical and political views in the thirties when he belonged to the Trocki circle and criticized Stalin's regime. The author concludes that Ciliga was the first to elaborate on the concept of antisovietism.